

УДК 398.21

Наталія РУДАКОВА

ТИПОЛОГІЧНІ РИСИ ГЕРОЯ-КОЗАКА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПРОЗІ

Розглянуто своєрідність жанрової природи української народної прози про козаччину, а також специфіку художнього моделювання образу козака в героїчному епосі.

Ключові слова: народна історична проза, козаччина, фольклорна модель художнього образу, художня деталь.

Козаччині відводиться чимало місця в роботах істориків, етнографів, краєзнавців, хоча спостерігаються деякі прогалини в освітленні історичних подій, що знайшли своє відображення в усній прозі. Для увиразнення своїх спостережень дослідники часто послуговуються відомостями, котрі містяться в народній історичній прозі. При цьому фольклористи не надавали їй належної уваги, обмежуючись вивченням окремих її аспектів. У зв'язку з цим назвемо опубліковану ще 1899 року розвідку В.Каллаша «Палій і Мазепа в народній поезії», автор якої доволі повно аналізує прозовий матеріал, намагаючись з'ясувати як специфіку структурної організації творів, так і генезу окремих мотивів, пов'язаних із названими історичними особами [6, с. 80-124].

За доби тоталітаризму, коли здійснювався послідовний диктат у сфері наукових досліджень, пов'язаних, зокрема, з козаччиною, вчені не мали можливості адекватно поцінувати не лише історичні події, а й фольклорні тексти. Свідченням цього є публікації П.Павлія [18, V-XLVII], І.Березовського, М.Родіної і В.Хоменка [1, с. 7-58], В.Кулаковського [8, с. 88-92], О.Дея [4, с. 36-44], В.Тищенка [15, 16, 17] тощо.

Як відомо, впливом козаччини спричинені довготривалі гайдамацький та опришківський рухи. Цю тему досліджували сучасні вчені Ф.Кейда (у монографічному дослідженні «Український фольклор про гайдамаччину» [7]) і П.Будівський («Олекса Довбуш в історії, фольклорі та літературі: проблема історичної та художньої правди» [2]). Зокрема, Ф.Кейда,

аналізуючи народну прозу в записах П.Куліша, доводить, що в свідомості творців фольклору козаччина і гайдамаччина були явищами близькими, майже тотожними. Одним із свідчень цього стала актуалізація козацького фольклору в інших історичних умовах. Йдеться про використання його сюжетів, мотивів, структури, образної системи для відтворення подвигів нових героїв – гайдамаків.

Історична тема широко представлена у численних розвідках В.Сокола та у його монографії «Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти» [20]. Осібні підрозділи книжки вчений присвячує переказам про козацько-гетьманську добу, гайдамаччину, Кармалюка, Кобилицю та Довбуша. Наукові спостереження фольклориста ґрунтуються на величезному фактографічному матеріалі й значній науковій літературі. Вчений репрезентує масив історико-героїчних переказів про козаччину як цілісну систему, зосереджуючись головно на проблемі функціональної природи жанру та характері історизму, оприявленому в народних творах.

Аналіз сучасного стану та перспектив дослідження образу козака в українському народному героїчному епосі вияскравлює потребу його осмислення крізь виміри поезики фольклору. Йдеться про те, що вітчизняна та світова культура як атрибутивна система відображення об'єктивної історичної дійсності більшою чи меншою мірою нагромадили образний, сюжетний матеріал для з'ясування проблеми аналізу моделювання образу козака і зображення козацтва загалом як системи художньо-структурних та художньо-поетичних реалій.

Козацтво викликає інтерес як історичний та політичний факт, так і як фольклорне явище, котре відобразилось у фольклористичній науці у якості наукової дефініції. Проте його доцільно виокремити й ідентифікувати по-новому, оскільки саме образ козака, «вмонтований» в силове поле етносоціальної стратифікації, має низку характеристик як частина етнічного простору. Окрім того, образ козака є цікавим як суто художній образ-символ, із яким пов'язані етичні й естетичні уявлення нації на часовому відрізку від найдавніших часів до завершальної фази епічного часу, що збігається зі зникненням епосу, але не збігається з історією українського народу.

Залишаючись об'єктом акцентованої уваги багатьох учених, образ козака є наскрізним практично у всіх народних героїко-епічних творах, але як фольклорна категорія спеціально не досліджувався, хоча українська фольклористична наука має для цього відповідний аналітичний інструментарій. У кожній конкретній епічній ситуації, в конкретному епічному творі загалом образ козака модифікується по-різному – залежно від художнього часу фольклорного тексту, від часу історичного та часу появи твору.

Історична прозова традиція, на відміну від традицій інших слов'янських народів, прикметна мотивами часово-просторової конкретики. Міфологічне, точніше, жанрово-міфологічне в ній концентрується лише в зображенні центральних персонажів. Засоби героїзації поєднують риси думи та казки (гіперболізація мужності, краси, розуму; контракція малого зросту та великої, богатырської сили). Наприклад: «Бач, запорожці які були: отакі штани вширшки – о-о, Боже мой! Роскошний народ. Вуси такі, що і за вухо заклада. Ах, Боже наш милостивий! В чупринах. Чуприни такі, що двічі, тричі за вухо заклада, ще й висить отак. Рукава у сорочки отак уширшки: в дві пилки...» [11, с. 78]; «Вони воїни були кріпкі. Нікого ж вони – одного Бога милосердного, а то вони не боялися нікого, так їх боялися хуже звіра малоросіян!» [12, с. 137].

Прозова традиція козащини впродовж століть складалася як певна цілісна система художнього моделювання дійсності, генетично пов'язана з окремою етнографічною територією. Відтак вивчення прози про козаків неможливе в розриві й ізоляції її складових частин. Тому досліджувані матеріалом стали не лише твори, сюжети яких зафіксують сліди історичних подій, що відбувалися в краї, імена відомих діячів тощо, але й ті, які не мають історичних вказівок чи певних локальних подробиць, проте відтворюють обставини життя, типові для окресленого часового періоду.

Фольклорну сюжетіку традиційних жанрів (казка, легенда) характеризують такі стійкі специфічні риси, як формульно-типовий «набір» мотивів (стереотипність), відносна замкнутість композицій, тем, ситуацій при різноманітності конкретних сюжетних реалізацій, зумовлених історико-стадіальними, соціально-культурними і жанровими категоріями, обов'язковість

історико-типологічного успадкування (опертя на традицію, «виростання» на традиції, трансформація), наявність глибинних і часто прихованих зв'язків, закономірна повторюваність ізчаста в світових масштабах. Це ж можна сказати й про фольклорні образи. Адже тип героїзації (в легенді, як правило, – ідеалізації героя) характерний для міфологічного героїчного епосу фактично всіх народів на певному історичному відрізку суспільної еволюції (наприклад, міфи про Гільгамеша, Геракла).

Як бачимо, в ХІХ столітті, коли вже не було Січі – особливого світу, ідеалу якоїсь особливої країни – виникає інший тип пояснення, ідеалізації зовнішніх і внутрішніх рис героя – богатир-козак. Звідси – благоговійне ставлення до козаків як чарівників, недосяжних для пересічної людини, вмотивування їх неординарної поведінки, вищості над «простим» селянством. «От які богатирі були – земля не держала!.. У нього, у того запорожця, сім пудів голова!.. Вони на двадцяти язиках уміли балакати; вони із води могли сухими виходити; вони уміли, коли треба, і сон на людей насилати, і туман, на кого треба, пускати, і в річки переливатись...» [22, с. 43]. Січ часто ідеалізується як замкнутий простір, так само неординарний, не схожий на той, у якому живуть звичайні гречкосії: «... спрежду було всього шістнадцять чоловік і звались вони чорногорами. Попервах жили вони десь вище порогів, в лісу, а повз той ліс ішов битий шлях. Дізнався якийсь-то цар, що по тім шляху – великий розбой, і послав військо. Через стіку там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пушу... Іде воно та й іде, іде та й іде, коли чує, – як затріщить, як заглушить... Глянуло воно – аж на дубах курені, а відтіля виглядають чорногори» [9, с. 25]. Перемогли чорногори те військо і попросили в царя: «...дай же нам бомагу, щоб була нам земля обмежована і щоб, хто за межу перескоче, – той і наш! Цар обідав і став володати руками. Видав їм бомагу і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нижче порогів. Як стали вони кошем на порогах – народ так і сунув до їх. Тоді уже земля називалась козацькою, а люди запорожцями» [10, с. 26].

Сакральність козацького світу (волхівництва, знання мов, велетенський зріст, зброя) поєднується в народних оцінках запорожця з давньою епічною традицією, що підтверджується, зокрема, характеристикою героїв князівського роду. У «Повісті

минулих літ» (оповідь 1036 року про смерть Мстислава) наголошується на незвичайному зрості героя-князя («поховали його в Чернігові, в церкві Святого Спаса, яку він сам заклав. Були ... бо при ньому виведені стіни на її висоту, скільки можна дістати рукою, стоячи на коневі. Був Мстислав тілом дебелий, гарний лицем, з великими очима, хоробрий у битві, милостивий, любив дружину найбільше, не жалів для неї свого добра, ні в харчах, ні в житті – ні в чому» [19, с. 106]).

У народній свідомості козак є носієм знань, що поступово нагромаджувалися і зі століття в століття глибшали. Багатьом козакам ці знання й уміння були відомі, тому вони використовували їх у боротьбі з ворогом. Явище дістало назву козацького характерництва, що стало цілим пластом культури наших предків. Такі козаки не лише глибоко пізнавали характер людини, а й володіли багатьма невідомими нині методами, прийомами його розвитку, спрямування. У народній пам'яті характерництво овіяне нев'янучою славою, ореолом легендарності. Козаки-характерники вміли залякати супротивника, переконати його в своїй нездоланній силі, непереможності, в тому, що їх не вражає ні куля, ні шабля, ні вода чи вогонь. Вороги нерідко вірили, що серед козаків були такі, які голими руками могли брати розпечені ядра чи вміли «обходити» кулі тощо.

Давні українські легенди про видатних козаків-характерників (Іван Сірко, Семен Палій), гайдамацьких (Семен Гаркуша) і опришківських (Олекса Довбуш) ватажків, котрі також володіли характерницькими здібностями, про Устима Кармалюка, Пинтю чи Головача з дивовижною послідовністю стверджують, що всі ці герої мусили в поєдинку вбити чорта і в нагороду отримували від Бога надприродні здібності. Легенди про те, що козак (гайдамака, опришок) перед тим, як стати характерником, таки вбив чорта, мають логічне пояснення. Адже він знищив у собі зло, підкоривши негативні сили власному духу, волі. Тому характерники й славилися тим, що могли, в прямому розумінні слова, «чорта осідлати». На загал же, мотиви характерництва віддзеркалювали уявлення народу про душу як тілесну субстанцію, спроможну вільно переходити з одного стану в інший.

У легендах і переказах фіксується тотемічний образ чарівного помічника – коня. Природа образу коня в творах – хтонічна,

замогильна, пов'язана з функціями переміщення та лікування (саме кінь, перемигши орла, лікує рани козака). Зі зникненням вірування функція коня як помічника-лікаря втрачається. Легенди та перекази зберігають сталі формули на позначення коня як зооморфної тварини – предка, посередника між двома світами (він сповіщає родині про загибель свого господаря), крилатого коня (визволяє хазяїна від вірної смерті, несучи його на собі), замогильного коня тощо.

Закономірною послідовністю вирізняються сюжети творів, у яких образи чарівних помічників – коня та чури (джури) – набувають рис, узятих із історичної дійсності. Козацький кінь, подібний до казкового чи билинного богатирського чарівного коня, що «з'їв трави три милі, випив води пів-Дунаю», набуває ознак реальної тварини, які згодом витісняють прикмети його чарівності, роблячи сюжет зрозумілішим. У жанрі легенди та переказу «чарівність» помічників поступово втрачається, і згадка про неї сприймається як художня прикраса, хоч елементи надзвичайного ще присутні (кінь говорить людським голосом). Із часом образ чарівного помічника в козацькому фольклорі поступається місцем історично реальному образу помічника-чури, молодшого товариша, який навчався військової справи, допомагаючи козакові.

Запорозький козак і воїн, запорозький козак і «лицар» – це поняття, що ніколи не відокремлювалися одне від одного. Коли говорили про козака, то розуміли, що він, безперечно, воїн; якщо розмірковували про січовика, то мали на увазі, що він, поза сумнівом, «лицар». Француз Н. де Бартеон так характеризував запорожців: «Ці люди виростили в труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здатні до війни, як готи, засмагли на сонці, як індійці, і жорстокі, як сармати. Леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою» [14, с. 98]. Козаків слушно вважають не лише воїнами, які боролися з ворогами, захищаючи рідну землю. Козацтво було ще й яскраво вираженим національним, соціальним, політичним, державним, культурно-історичним, психолого-педагогічним феноменом. Його сила, велич і міць були настільки впливовими, суспільно значущими, що практично кожен українець прагнув стати козаком.

За словами Д.Яворницького, «кожному, ким би він не був, звідки й коли б не прийшов на Запоріжжя, доступ на Січ був вільний за таких п'яти умов: бути вільною і неодруженою людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідувати православну віру і пройти певне навчання» [21, с. 145]. За спостереженнями Й.Мюллера, козаки відбирали з сільської молоді «найхоробріших, котрі не цураються зброї» [13, с. 133]. Із-поміж мешканців Запорозької Січі майже половину становили селяни, які займалися хліборобством, городництвом і частково скотарством. Коли новичок і вступав у Січ, то ставав справжнім козаком лише тоді, коли оволодівав козацькими правилами, військовою наукою. Клавдій Роно, англійський резидент у Петербурзі, ще 1736 року писав: «Запорожці приймають до свого братства загалом усіх, без різниці, національності, якщо приймають грецьку віру і погодяться перейти семилітню пробу (підготовку) перед наданням звання лицаря... Звання лицаря можуть здобути в їх товаристві лише люди дуже сильні і добре збудовані (тілом), але кожний може бути прийнятий як хлоп або помічник (послугувач)...» [14, с. 354]. «Хто хотів стати козаком – мусив наперед служити три роки в старого козака за чуру. Чура (слуга) робив усяку роботу...потім, коли вивчився від того козака орудувати зброєю і набирав справності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли» [5, с. 97]. Як бачимо, єдиних критеріїв відбору на Січі не існувало. Справжнім козаком ставав лише той, хто виявляв себе у походах, демонстрував військово зрілість, спроможність зносити всі негаразди військового життя.

Переважна більшість сюжетів героїчного епосу репродукує типові події, традиційних героїв і органічно пов'язана з іншими фольклорними жанрами. Це – одне зі свідчень органічної спадкоємності сюжетів історичної прози, що будуються на основі тематичних формул із залишками міфологічного змісту. Вищі тематичні формули виникли в межах традиції і передавалися носіями фольклору від покоління до покоління, від жанру до жанру майже без змін. Кожна з формул вищого рівня зумовлювала набір сталих елементів нижчого (типові художні образи, конфлікти, фабули), що мали безпосереднє відношення до вищих тем і були підпорядковані їм. Підпорядковуючись історичним умовам і

законам жанру, складові нижчого рівня постійно наповнювали новим змістом тематичні формули вищого рівня; процес їх творення був перманентним. Між елементами різних формульних тем існує тісний зв'язок. Отже, очевидно, що історична проза не виникала як проза конкретно-історична, щоб реально відтворювати події і життєсправдиво показувати історичних діячів. Головний шлях розвитку героїчного епосу – не втрата, а оволодіння реально історичним змістом у жорстких межах традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовський І.П., Родіна М.С., Хоменко В.Г. Героїчні пісні українського народу // Історичні пісні / Упоряд. І.П.Березовський, М.С.Родіна, В.Г.Хоменко; Наук. Матеріал упоряд. А.І.Гуменюк / За ред. М.Т.Рильського і К.Г.Гуслистого. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – С.7-58.

2. Будівський П.О. Олекса Довбуш в історії, фольклорі та літературі: Проблема історичної та художньої правди. –К.,1999.–495с.

4. Дей О.І. Відгомони Коліївщини у фольклорі // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 36-44.

5. Історія України. – Львів, 1935. – Ч.3. – 284 с.

6. Каллаш В.В. Палий и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. – 1899. – Кн.2. – С.80-124.

7. Кейда Ф.Ф. Український фольклор про гайдамачину. – К., НВП «Вирій», 1999. – 240 с.

8. Кулаковський В. Народ про гайдамацький рух // Народна творчість та етнографія. – 1967. – №2. – С. 88-92.

9. Кулиш П. Украинские народные предания. Собрал П.Кулиш. – М.: Ун-ная тип., 1847. – Кн. I. – 92 с.;

10. Там само.

11. Мартинович П. Українські записи. – К., 1906. – 317 с.

12. Там само.

13. Мюллер Й. Історична дисертація про козаків ... // К.: Всесвіт, 1988. - № 6. – С. 133.

14. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К.: Дніпро, 1992. – 395 с.

15. Народ про Довбуша: Збірник фольклорних творів / Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1965. – 304 с.

16. Народ про Кармалюка: Збірник фольклорних творів / Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1961. – 276 с.

17. Народ про Кобилицю: Збірник фольклорних творів / Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1968. – 180 с.

18. Павлій П.Д. Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С. V-XLVII.

19. Повесть минулих літ. – К. Дніпро, 1982. – 243 с.

20. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2003. – 320 с.

21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.

22. Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. – СПб., 1898. – 324 с.

Н. РУДАКОВА

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ГЕРОЯ-КОЗАКА В УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ ПРОЗЕ

Рассмотрены своеобразие жанровой природы украинской народной прозы о казачестве, а также специфику художественного моделирования образа казака в героическом эпосе.

Ключевые слова: народная историческая проза, казачество, фольклорная модель художественного образа, художественная деталь.

N. RUDAKOVA.

TYPICAL FEATURES OF COSSACK-HERO IN UKRAINIAN FOLK PROSE

The uniqueness of the genre of Ukrainian folk prose about Cossacks and the specificity of art modeling of Cossack in the heroic epic are considered.

Keywords: folk historical prose, the cossacks, folklore model of image, artistic detail.